

કાવ્યાનુવાદના પ્રશ્નો : ‘માતૃભાષા’ કાવ્ય સંદર્ભે

પન્ના ત્રિવેદી

વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યને સાચા અર્થમાં વ્યાપ અને ઊંચાઈ આપવામાં સાહિત્યિક અનુવાદ એક મહત્વનું પરિબળ રહ્યું છે. કોઈ કૃતિ એક વાર અનુવાદિત થયા પછી પણ શા માટે અનેક વાર અનુવાદિત થાય છે? જે-તે કૃતિનું સામર્થ્ય તે માટે કારણભૂત છે કે પોતાની જાતને કસોટીની એરણ પર ચડાવવાની અનુવાદકની ધખના? વાસ્તવમાં કોઈપણ અનુવાદ સંપૂર્ણ હોતો નથી. તે પ્રતીતિકર હોઈ શકે, ક્યારેક મૂળ કૃતિથી ચડિયાતો હોઈ શકે, મૂળ કૃતિની લગોલગ હોઈ શકે અથવા મૂળ કૃતિને અન્યાય કર્તા હોઈ શકે. ક્યારેક એમ પણ બને કે લક્ષ્ય ભાષામાં થયેલ બળકટ અનુવાદ મૂળ કૃતિની ઉણપોને ઢાંકી દે. કોઈપણ અનુવાદક જ્યારે કોઈ કૃતિ પસંદ કરીને અનુવાદ કરે છે ત્યારે એક પ્રશ્ન ચોક્કસ પોતાની જાતને કરવો રહ્યો – અનુવાદ માટે કોઈ ચોક્કસ કૃતિની પસંદગીનું કારણ શું છે? તેનો ઉદ્દેશ્ય શો છે? સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો આના ઉત્તર પર પણ અનુવાદની ગુણવત્તા ટકેલી હોય છે. સર્જનાત્મક કાર્ય કરવાનો, ઉત્તમ કૃતિઓના આદાન-પ્રદાનનો, સમાજદર્શન કરાવવાનો, ઉપયોગીતા કે લાભની જાણકારી આપવા કે કોઈ સૂચન કે નિર્દેશ આપવા જેવા ઘણા આશય હોઈ શકે. એક તો મૂળે ‘અનુવાદ’ જ પડકારજન્ય પ્રક્રિયા છે એમાં ય ધાર્મિક પુસ્તકોના અનુવાદ કે બાળસાહિત્યના અનુવાદ એ સહુથી મોટો પડકાર છે. સાહિત્યકાર અજ્ઞેય કહેતા કે વાસ્તવમાં સમસ્ત અભિવ્યક્તિ અનુવાદ છે કારણ કે તે અવ્યક્તને વ્યક્ત કરે છે. મલયાલમ ભાષાના જાણીતા કવિ સચ્ચિદાનંદે તો એમની એક કવિતામાં લખ્યું પણ છે : ‘एक दिन मैंने सपना देखा/ मैं खुद अपनी कविता का/ अपनी ही भाषा में/ कर रहा हूँ अनुवाद.’

જોકે સવાલ એ થાય કે શું બે જુદી જુદી ભાષાના શબ્દો પૂર્ણતઃ એક સમાન અર્થ આપી શકે? દા.ત. એક પંક્તિ લઈએ : ‘શશીકાંત ! મારા લગ્નની કંકોતરી આ વાંચજો, કંકુ નથી મુજ રક્તના છાંટા પડ્યા અવલોકજો..’ અહીં ‘અવલોકવા’નો જે ભાવ છે તે મહત્વનો છે. હિન્દીમાં ‘દેખના’, ‘નિહારના’, ‘તકના’, ‘ટોહના’ કેટકેટલાં શબ્દો છે પણ અહીં નાધિકા પ્રેમીને જે બળુકી રીતે ‘અવલોકવા’ની વાત કરે છે તે ભાવના લક્ષ્ય ભાષામાં ઉતરી શકશે ખરી? અંગ્રેજીમાં To Watch અને To See વચ્ચે પણ સૂક્ષ્મ ભેદ છે. છંદોબદ્ધ કવિતાનો અનુવાદ કરવાનો થાય ત્યારે કોઈપણ અનુવાદકને ત્યારે એ પ્રશ્ન થાય કે મૂળ છંદને એ રૂપે કવિતામાં ઉતારવો કે કેમ? કે અન્ય છંદમાં અનુવાદ કરવો કે અછાંદસ કરવો? એ રીતે અલંકાર માટે પણ આ દ્વિધા રહે

આજે ઘણી ટેકનોલોજી તથા વિવિધ એપ્સની મદદથી પણ અનુવાદ કરનારો એક વર્ગ છે, કિંતુ મનુષ્યચિત્તની સૂઝનો વિકલ્પ એ ભાગ્યે જ બની શકે.કાવ્યોનાં અનુવાદ કરવા ખૂબ કઠિન કાર્ય છે. સચ્ચિદાનંદે પોતાના ‘કાયા અપની શીશ પરાયા’ કાવ્યમાં અનુવાદક માટે એક સાંકેતિક રૂપક પ્રયોજ્યું છે તે અનુવાદકની પરિસ્થિતિને બરાબર ઉજાગર કરે છે. તેઓ લખે છે : ‘काव्यानुवाद / विक्रम वेताल की/ उस उलझन भरी कहानी की तरह है / जिसमें एक दूसरे के सर को / बदल दिया जाता है / अनुवादक अपने कंधे पर / थाम लेता है / दूसरे कवि के सर को..’ આજે ય હજી પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા ત્રણેક મતો પ્રચલિત છે. એક વર્ગ માને છે કે કવિતાનો અનુવાદ અસંભવ બાબત છે. બીજો મુશ્કેલ માને છે કે કવિતાનો અનુવાદ કઠિન છે. તો ત્રીજો વર્ગ માને છે કે કવિતાનો અનુવાદ તે જ કરી શકે જે પોતે કવિ હોય અથવા કવિ જેટલો જ સંવેદનશીલ હોય. કવિતા વાંચતા આવડે પણ માણતા ન આવડે તો? ભાવ, છંદ, અલંકાર કે લયનો અનુવાદ કઠિન છે. ‘કાવ્ય’ એમ કહું છું ત્યારે પણ કેટકેટલાં પ્રકારો એમાં સમાવિષ્ટ છે? ભજન, ગીત, ગઝલ, સોનેટ, હાઈકુ, ખંડકાવ્ય, મહાકાવ્ય, કરુણપ્રશસ્તિ ઈત્યાદિ. મધ્યકાળના ઉમેરીએ તો એ વળી બીજાં. કેવળ ગુજરાતી જ કેમ પણ કોઈપણ ભાષાના ગીતોનાં અનુવાદ શક્ય છે ખરા? ‘ઇંધણા વીણવા ગઈ’તી મોરી સૈયર...’, ‘કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે..મૂઈ રે એની મહેક કલેજે દવ ઝાઝેરો લાગ્યો રે...’, ‘સાંવર થોરી અખિયન મેં જોબનિયું ઝૂકે લાલ.. નાગર સાંવરિયો...’, ‘તને જોઈ જોઈ તો ય તું અજાણી... જાણે બીજને ઝરખડે ઝૂકી’તી પૂર્ણિમા ઝાઝેરો ઘૂમવો તાણી...’ અહીં ‘મોરી’, ‘સૈયર’, ‘મૂઈ રે’, ‘દવ’, ‘અખિયન’, ‘જોબનિયું’, ‘ઝરખડો’, ‘ઘૂમવો’ જેવા શબ્દોનો અનુવાદ કરવા જતાં ગુજરાતી ગીતનું મૂળ સૌન્દર્ય ઝોઝલ થઈ જાય છે. જે અર્થછાયા છે તે યથાતથ ઝીલી શકાતી નથી. એ જ રીતે બ.ક. દાકોરનું સોનેટ ‘ભણકારા’નું દષ્ટાંત લો : ‘આઘે ઊભાં તટધુમસ જેમાં ઢુમો નીંદ સેવે’ એમાં આવતી તત્સમ પદાવલિનું જે સૌન્દર્ય છે તે ‘અનુવાદિત’ કરી શકાશે?

પન્ના નાયકે વર્ષોથી અમેરિકા દેશમાં નિવાસ સ્વીકાર્યો છે પણ અભિવ્યક્તિની ભાષા પોતાની માતૃભાષા જ રાખી છે એ જ તેમનીમા ભોમકા પરત્વેની અપાર પ્રીતિ દર્શાવે છે. અહીંમાતૃભાષા માટેની સતત ચિંતા થઈ રહી છે અને ત્યાં? માતૃભાષા નિજ અસ્તિત્વનો પર્યાય બની રહી છે.આ કવયિત્રીએ પોતાને ‘વિદેશીની’ કહ્યા છે પણ એમાંય‘દેશ’ ક્યાંય અલોપ નથી થયો. દેશ એમાંય ધબકે છે – સાંસ્કૃતિક ઓળખ, મંદિરો, પર્વો, સભાઓ, મંડળો, સંસ્થાઓ અને બોલીઓ આ બધું જ શ્વાસ ! તેઓ લખે છે:‘અમેરિકામાંરહું છું અને ભારત છોડ્યું નથી. અવારનવાર ભારત આવું છું અને છતાં અમેરિકા છૂટતું નથી.. મને ક્યારેક એમ લાગે છે હું પૂરેપૂરી ભારતની નથી તો આટલા વર્ષને અંતે એમ પણ લાગે છે કે હું અમેરિકાની પણ નથી. સ્વદેશ અને પરદેશની કરવતથી વહેરાયા કરું છું.’

બેશક. એમના કાવ્યોમાં વતન ઝૂરાપો – નોસ્ટાલિજિયામાંથી જન્મતી પીડા છે પણ એ પીડાને પોતાનો આગવો એક સૌંદર્યબોધ છે, સૌંદર્યલોક છે.કવયિત્રીને મન આ ઝૂરાપો માત્ર ઘર, સ્વજન અને માટીનો જ નથી પણ ભાષાનોય છે.

આપણને
જે ભાષામાં સપનાં આવે
એ
આપણી માતૃભાષા
મને હજીય
ફિલાડેલ્ફીઆમાં
સપનાં ગુજરાતીમાં આવે છે
મારી આસપાસના
ગુજરાતીઓ ઉમાશંકરની છબી જોઈને
સતત પૂછ્યા કરે છે
‘આ કોની છબી છે?’
અને મારું સપનું નંદવાઈ જાય છે..’

મારી એકલતાને
અને
મારા ઘર ઝૂરાપાને દૂર કરતો
ઝંખેલા ભારતનો
સહ્ય વસવાટ હોય
...

પન્ના નાયકનાં કાવ્યોનાં ગુજરાતીમાંથી હિન્દીમાં અનુવાદિત કરતી વખતે કેટલાંક શબ્દો આ સંદર્ભે આ રૂપે અનુભવાયા. અહીં ઝીણી નજરે જોઈએ તો ‘એકલતા’ અને ‘એકાંત’બંને શબ્દો સમાન અર્થછાયાઓ ધરાવતી લાગતી હોવા છતાં એક રીતે તો આભાસી જ પૂરવાર થાય છે. ‘એકલતા’ ભીતરના સંદર્ભો સાથે ઊંડાણથી જોડાયેલ છે. સાથે જ વિષાદનું તત્ત્વ પણ જોડાયેલ છે.

એ જ રીતે કવયિત્રી લખે છે તેમ ‘ગુજરાતીમાં સપનાં આવે છે...’ એનો હિન્દી કે અંગ્રેજી અનુવાદ સરળતાથી થઈ જશે પણ એની જે વ્યંજનાત્મક અર્થછાયાઓ છે તે આવેખવીકઠિન છે. ‘માતૃભાષા’ કાવ્યમાંકવયિત્રીએ છેલ્લી લીટીમાં એક શબ્દ પ્રયોજ્યો છે ‘અને મારું સપનું નંદવાઈ ગયું..’ અથાગ પ્રયાસ પછી પણ ‘નંદવાઈ ગયા’ની જે ગુજરાતી અર્થછાયા છે તે હિન્દીમાં ન ઉતારી શકાઈ. ‘ઔર મેરા સપના તૂટ ગયા’થી જ સંતોષ માનવો પડ્યો છે. એટલું જ નહીં, સંભવતઃ સાધારણ હિન્દી વાચકને કદાચ ઉમાશંકરનો સંદર્ભ ન પણ ખ્યાલ હોય એટલે દુર્ભાગ્યવશ પાઠટીપમાં ઉમાશંકર વિશેનો સંદર્ભ આપવો પડ્યો. એ પણ એક દુર્ભાગ્ય જ. પણ કહેવાનો મૂળ અર્થ એ જ કે કોઈપણ ભારતીય માણસ સાથે સંસ્કૃતિ સંદર્ભએ જોડાયેલ અભિન્નતત્ત્વ છે. આવા સંસ્કૃતિ સંદર્ભોના અનુવાદ દોહલાં જ.